

Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları

*Disputes among the Christian Communities upon the Kamame Church according to the
Ottoman Archival Documents*

Sami Kılıç*
İhsan Satış*

Özet

Kudüs'te bulunan Kamame Kilisesi, Doğu Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un annesi Helena tarafından İsa'nın kabri olduğu iddia edilen yer üzerinde inşa edilmiştir. Hıristiyanların hac mahalli olan bu kilise, bütün Hıristiyan cemaatleri tarafından kutsal kabul edilmektedir. Kilisenin hâkimiyeti Katolikler, Ortodokslar, Ermeniler, Süryaniler, Habeşliler ve Kıptiler arasında paylaştırılmıştır. Kilisenin korunması, yönetilmesi ve tamirâtı, her cemaat için çok şerefli ve kutsal bir iş kabul edildiğinden, bu hususlarda tartışmalar meydana gelmiş ve bu tartışmalar da zamanla kilise üzerinde hâkimiyet mücadelesine dönüşmüştür. Cemaatler arasındaki tartışmalar Kudüs'ün fethinden itibaren Osmanlı yönetimi için önemli bir mesele olmuştur. Osmanlı Devleti ilk zamanlarda cemaatlerin haklı isteklerini yerine getirerek problemleri çözmeye çalışmışsa da sonradan kilise ile ilgili meseleler kendine ait bir problem olmaktan çıkarak gittikçe kötüleşen bir dava mahiyetini almıştır. Bu makalede, Kamame Kilisesi'nin hâkimiyeti üzerinde Hıristiyan cemaatleri arasındaki tartışmalar ve bu tartışmalarda Osmanlı Devleti'nin tavrı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kudüs, Kamame Kilise, Hıristiyan Mezhepleri*

Abstract

The Kamame Church in Jerusalem has been constructed by Helena, mother of Eastern Roman Emperor Big Constantinus, in the place where the grave of Christ is believed to exist. This church that is a pilgrimage local for Christians is a holy temple accepted by Christian communities. The domination of the church is shared among Catholic, Orthodox, Armenians, Syriac, Ethiopians and Copts. The guarding of the church, its administration and reparation is accepted as an honor for the communities. After a while this matter turned in to a struggle of domination upon the Kamame Church among communities. Disputes among different communities became an

---

* Doç. Dr.; Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Elazığ

* Arş.. Görv.; Tunceli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi - Tunceli

important matter fort he Otoman administration after the conquer of Jeruselem. Although the Otoman administration tried hard to fulfill the right requests of the communities without being deciphered, the matter began to become worse and worse day by day. In this article disputes among Christian communities upon the Kamame Church and talked the attitude of Otoman Empire in this discussion.

Key words: Otoman Empire, Jerusalem, Kamame Church, Christian Communities

Giriş

Kudüs, üç ilahi dinde önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan bir şehir olduğundan bir kentin adı olmaktan çok daha öte bir anlam ve değer taşır¹. Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü, Hıristiyanlık dinini ilk yaydığı, sonraları çarmıha gerilerek öldürüldüğü yerlerin Kudüs ve dolaylarında bulunması, Hz. Meryem'in de aynı yerlerde yaşamış olması nedeniyle, Hıristiyanlar, bu bölgede birçok kilise yapmış, ziyaret ve tören yerleri kurmuşlardır². Hıristiyanların inşa ettiği bu kiliselerden bir tanesi de Kamame Kilisesi'dir.

Kamame Kilisesi, Doğu Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un (306-337) annesi Helena tarafından Hz. İsa'nın kabri olduğu iddia edilen yer üzerinde inşa edilmiş olup, Hıristiyan inancında önemli bir yere sahiptir³. Bu kilisenin tarihi ve Hıristiyanlar için önemiyle ilgili Türkiye'de müstakil bir çalışma bulunmamakla birlikte, Batı'da çok sayıda eser bulunmaktadır⁴. Bununla birlikte, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde de Divân-ı Hümâyûn defter serilerinden birini teşkil eden 10 kilise defterinden 3'ü Kamame kilisesine ait olup kilise ile ilgili birçok arşiv vesikası bulunmaktadır⁵. Diğer taraftan, seyahatnamelerde ve hatıratlarda kilise hakkında bilgiler vardır⁶. Bu çalışmada, Kamame Kilisesi hakkında genel bilgi verip, arşiv vesikaları ve 9'nolu Kamame Kilise Defterine göre, Hıristiyan cemaatlerinin kilise hâkimiyeti için yaptığı tartışmaları ve mücadeleleri anlatmaya çalışacağız. Konunun daha iyi anlaşılması için Osmanlı Devletindeki *millet sistemi* ve Kamame Kilisesi ile ilgili tartışma yapan Hıristiyan grupları hakkında kısa da olsa bilgi verilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı Devleti'nde fertler, din ve mezheplerine göre tasnif edilmiş olup çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler, etnik kökenlerine bakılmaksızın, Müslüman, Yahudi ve

¹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV. İslam Ansiklopedisi* C. 26, Ankara 2002, s. 323-325.

² Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Eearly Ottoman Times*, Boston 2001, s. 1-2; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara 1988, s. 222.

³ A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1928, s. 14.

⁴ Bkz., Robert Willis, M. A. - F. R. S., *The Architectural History of Church of the Hold Sepulchre At Jerusalem*, New York 1918; H. T. F. Duckworth - M. A., *Church of the Hold Sepulchre*, London 1959; George Jeffery - F. S. A., A., *Brief Description Of The Hold Sepulchre Jerusalem and Other Christian Churches In The Holy City*, Cambridge At The University Press 1919.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 90.

⁶ Bkz., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Haz. Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş ve Mümin Çevik), İstanbul 2006; Altay Tayfun Özcan, "Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs", *Bellekten*, S. 270, Ankara 2010; *Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I*, (Haz. F. Rezan Hürmen), İstanbul 1993.

Hıristiyan olarak dikkate alınmışlar ve öylece sınıflandırılmışlardır⁷. Dinî grupların her birine de *millet*⁸ adı verilmiştir. Bunların idare sistemine de *millet sistemi* denilmektedir⁹. Millet sistemi, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altındaki gayrimüslimleri, dinî liderlerine siyasî güç vererek, kendi toplumlarını organize etme hakkı vermesi, onları din veya mezheplerine göre yönetmesi şeklinde de tanımlanabilir. Millet sistemi sayesinde gayrimüslimler, cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkânını bulmuşlardır¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde devleti yönetenler Müslüman, uygulanan hukuk da İslâm hukukudur. İslam hukukuna göre de dünyadaki insanlar iki gruba ayrılır. Bunlar: Müslümanlar ve gayrimüslimlerdir. Osmanlı belgelerinde “tebaa-i gayr-i müslime”, “cemaat-i muhtelif”, “millet-i saire” ve “millet-i muhtelif” gibi terimlerle adlandırılmış olan gayrimüslimler,¹¹ dinlerine göre Yahudiler, Hıristiyanlar, Sabiiler ve Mecusiler olarak dört ana gruba ayrılmışlardır¹².

Osmanlı egemenliği altında bulunan Hıristiyan topluluklar, başlıca Ortodokslar, Ermeniler, Süryaniler, Katolikler ve Protestanlardan meydana gelmekte idi. Bu cemaatler arasında Kamame Kilisesi'nde kutsal mekânları olan cemaatler Katolikler,¹³ Rum Ortodokslar,¹⁴ Ermeniler,¹⁵ Süryaniler,¹⁶ Kıptiler¹⁷ ve Habeşliler¹⁸dir¹⁹.

⁷ Üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğunda, üç ilahi din mensubu olarak Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların yanı sıra ırk olarak, küçük grupların haricinde, Türk, Rum, Bulgar, Arap, Arnavut, Sırp, Hırvat, Ermeni, Kürt, Berber ve Yahudi milletleri yer alıyordu. Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)** C. 4, İstanbul 1986, s. 997.

⁸ Gülnehâl Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996, s. 9.

⁹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul 1990, s. 17.

¹⁰ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, **TCTA**, C: 4, İstanbul 1986, s. 1009; Gazi Erdem, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 10.

¹¹ Ayşe Almla Gök, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayr-i Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar”, **Türkiye ve Siyaset**, S. 3, Ankara 2001, s. 101.

¹² Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, **TDV. İslam Ansiklopedisi** C. 10, İstanbul 1994, s. 516-517; **Kuran-ı Kerim**, Bakara 62, Mâide 69, Hacc 17.

¹³ Katolikler, genel olarak Roma Kilisesi ve Latin Kilisesi ismi ile de anılan ve evrensel veya genel anlamına gelen Katolik mezhebi mensuplarıdır. Katoliklik, 1054'de Diyofoz (İsa'nın şahsında birbiriyle birleşmez tanrısız ve insani iki tabiatın varlığını kabul eden görüş) Hıristiyanların ikiye ayrılmasıyla, Batı kiliselerine genel olarak verilen isimdir. Günümüzde Hıristiyan dünyasında en fazla mensubu bulunan Katolik Kilisesinin merkezi, Roma'da bulunan Vatikan'dır ve başında yanılmaz otorite olarak kabul edilen ruhani devlet başkanı papa bulunur. Bkz. Ali Erbaş, **Hıristiyanlık**, İstanbul 2004, s. 40-41; Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Konya 1998, s. 98, 215-216. Ayrıca Katolik Mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz., Abert M. Besnard, “Katolik Mezhebi”, **Din Fenomeni**, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 133-196.

¹⁴ Ortodoks kelimesi, öze bağlı veya asli öğretilere bağlı anlamına gelir ve 1054'deki ayrılığa, Monofizit Hıristiyanlar hariç, Doğu Kiliselerini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bizans patriği, Roma'nın üstünlük iddiasına karşı kendi kilisesinin doğru yolu bulduğunu ve üstün olduğunu vurgulamak için bu ismi kullanmıştır. Ortodoks Kilisesine, Bizans Kilisesi, İstanbul Kilisesi ve Doğu Kilisesi de denilmektedir. Günümüzde Ortodoks Kiliseler, her biri kendi başpiskopos veya patrikleriyle yönetilen İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Bulgar, Sırp, Moskova, Rumen patriklikleri, Gürcistan katolikosluğu, Kıbrıs, Yunan, Polonya, Arnavutluk, Çek- Slovak kiliselerinden oluşan 14 otosefal (bağımsız) ve Finlandiya, Japonya, Çin, Estonya-Litvanya, Macar ve Makedonya kiliselerinden oluşan 6 otonom (bir otosefal kiliseye bağlı olmakla birlikte iç işlerinde serbest) kiliseden ibarettir. Kaynaklarda geçen Ortodoks Ermeni veya Ortodoks Süryani tabirleriyle çoğu zaman Ermeni veya Süryaniler de yukarıda bahsettiğimiz Diyofoz Ortodoks mezhebindenmiş gibi anlaşılmaktadır. Aslında Ermeni ve Süryanilerin

Kudüs'teki bu altı cemaat arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesinde, nüfus oranları da etkili olmaktadır. Cemaatler için nüfusun çokluğu hem etkinliği artırmakta hem yeni kutsal mekânlar inşa etme hakkı kazandırmaktadır. XIX. yüzyılda Kudüs Sancağı'nın nüfusuna ait bilgileri, sancağın Suriye Vilayeti'ne bağlı olduğu dönemde hane bazında tespit etmek mümkündür. 1870-1871 yılları arasında 1025 Müslüman hane, 299 Rum Hane, 179 Latin hane, 175 Ermeni hane, 18 Katolik hane, 16 Protestan hane, 44 Kıpti hane, 630 Yahudi hane ve 7 Süryani hane bulunmaktadır²⁰.

kendilerini Ortodoks olarak tanımlamaları, Ortodoks kelimesinin doğru tapınma, doğru doktrin anlamlarından kaynaklanmakta olup, hareket olmadıklarını belirtmek içindir. İsim benzerliği dışında Ermeni ve Süryanilerin yukarıda bahsettiğimiz Ortodoks kiliseleri ile temel inanç ve ibadetlerde ortak yönleri bulunmamaktadır. Kamame Kilisesi'nde kutsal mekânı bulunan Ortodoks Rumlar, İstanbul, Yunan ve Kıbrıs kiliseleriyle Ortodoks dünyasında Moskova Kilisesiyle birlikte önemli bir yere sahiptir. İstanbul'un fethine kadar Ortodoksların yegâne temsilcisi olan Rumlar, bu tarihten sonra Moskova Kilisesi ile hâkimiyet mücadelesi içerisindeydi. Bkz. Ali Erbaş, **a.g.e.**, s. 41, 44-45; Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 294-295; Süreyya Şahin, **Fener Parikhânesi ve Türkiye**, İstanbul 1980, s. 11-26. Ayrıca Ortodoks Mezhebi hakkında geniş bilgi için bkz., Oliver Clement, "Ortodoks Mezhebi", **Din Fenomeni**, Çev. Mehmet Aydın, Konya 1993, s. 199-205.

¹⁵ 294'te piskopos olarak takdis edilen Gregory'ün faaliyetleri neticesinde 301 yılında Hıristiyan olan Ermeniler, Hıristiyanlık tarihinde Hıristiyanlığı topluca kabul eden ilk millet olarak bilinirler. Diyo-fizit-Monofizit çekişmesinde aktif olarak yer alan Ermeniler, 451 Kadıköy Konsili kararlarını reddetmişler ve Monofizit düşüncüyü benimsemişlerdir. Gregoryan Kilisesi de denilen Ermeni Kilisesi milli bir kilisedir ve merkezi Eçmiyazın'dır. Ermeniler, ilk üç konsili kabul ederler. Kutsal ruhun nereden çıktığı hususunda Ortodokslar gibi düşünürler, Katolik görüşü benimsemezler. Monofizit (tek tabiatı) düşüncüyü savunduklarından Ortodoks ve Katoliklerden ayrılırlar. Tarihi süreç içerisinde Katolik, Ortodoks ve Protestanların faaliyetleri sonucu, Gregoryan Ermeni Kilisesi haricinde, Katolik, Ortodoks ve Protestan Ermeni kiliseleri kurulmuştur. Bkz. Ali Erbaş, **a.g.e.**, s. 55-58; Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 119; Ermeniler arasında Katolik, Ortodoks ve Protestanlığın yayılması hususunda geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2000, s. 55-108.

¹⁶ Süryani isminin kökeni hususunda çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, yaygın kanaate göre, Hıristiyanlığın Suriye ve Filistin bölgesinde yayılmasıyla Hıristiyanlığı kabul eden Aramilerden bir kısmının, putperest olan Aramilerden kendilerini ayırmak için Süryani ismini kullanmasıyla ortaya çıktığıdır. Zamanla bu isim hususi bir mezhebin adı olmuştur. Süryaniler de Ermeniler gibi 451 Kadıköy Konsili kararlarını reddetmişler ve Monofizit düşüncüyü benimsemişlerdir. VI. yüzyılda Yakup Baradaeus (Yakup Barday) isimli Süryani piskoposun faaliyetleriyle Süryaniliğin yaygınlaşmasından dolayı Süryaniliğe, 787'ye kadar, Yakubilik ismi de verilmiştir. 1845'de Süryanilerden bir kısmının Katolik olmasıyla Monofizit Süryaniler kendilerini Katolik Süryanilerden ayırmak için *Süryani Kadim* ismini kullanmaya başlamışlardır. Daha sonraki yıllarda Süryanilerin bir kısmı da Protestan olmuştur. Günümüzde patriklik merkezi Şam'dadır. 1932 yılına kadar Mardin'deki Deyru'z-Zafaran (Zafaran Manastırı) Süryani Kadim Kilisesi patrikliğinin merkezi olmuştur. Bkz. Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970, s. 30; Muzaffer İris, **Tüm Yönleriyle Süryaniler**, İstanbul 2003, s. 9-12; Aziz S. Atiya, **Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005, s. 202-203, 239-246; Mehmet Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi**, İstanbul 1987, s. 1-3; Ali Erbaş, **a.g.e.**, s. 52-53; Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 349.

¹⁷ Monofizit düşüncüyü benimseyen Mısırlı Hıristiyanlara verilen isimdir. Bunlar Kıpti (Kopt) Kilisesine bağlıdır. Genel kanaate göre, Hıristiyanlık Mısır'a İncil yazarlarından Markos ile girmiş ve IV. yüzyılda özellikle Aziz Antony sayesinde Monofizit akım gelişmiştir. Bkz. Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 219. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Aziz S. Atiya, **a.g.e.**, 25-166.

¹⁸ Monofizit düşüncüyü benimseyen Habeşistanlı (Etyopya) Hıristiyanlardır. Hıristiyanlık, Habeşistan'da yaklaşık 340'lı yıllarda aslen İskenderiyeli olan Frumentius ve Aedesius kardeşler sayesinde yayılmıştır. Habeş Kilisesi, Mısır Kıpti Kilisesine bağlıdır. Bkz. Aziz S. Atiya, **a.g.e.**, s. 67, 173; Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 150.

¹⁹ Jerome Murphy-O'Connor, **The Holy Land**, New York 2008, s. 49; Bilal Eryılmaz, **a.g.e.**, s. 51.

²⁰ Işıl Işık Bostancı, **XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyal-Ekonomik Vaziyeti)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2006, s. 137. Şehrin tahmini nüfuzunu bulmak için hane sayıları belirli katsayılarla çarpılabilir. Ömer Lütfi Barkan'ın "hane" karşılığı olarak kabul ettiği "5" katsayısı bugün pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmesinin yanında, bu katsayıyı az bularak "7" katsayısını kullananlar da vardır. Buna göre, 1870-1871 yılında Kudüs'ün hane sayısı "5" katsayısı kullanılarak tespit edilmesi durumunda 5125'i Müslüman, 6840'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 11965'dir. "7" katsayısının kullanılmasıyla ise kişi sayısı 7175'i Müslüman, 9576'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 16751 kişidir. Bkz. Nejat Gövünç, "Hane Deyimi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32, İstanbul 1979, s.332.

A. Kamame Kilisesi

Kamame Kilisesine, yıllar boyunca Yunanlılar tarafından *Anastasis* (yeniden dirilme) ya da *Resurrection* (yeniden dirilme), Araplar tarafından ise *al-Kiyāma* denilmiştir. Ancak IV. yüzyıldan beri Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu yer olduğuna inanıldığından dolayı *The Lord Sepulchre* ve *Holy Sepulchre* (Kutsal Mezar) ismi de çok kullanılmıştır²¹. Ayrıca kiliseye Kanisat-ı Kumāma (Çöplük Kilisesi) adı da verilmiştir. Araplar bu ismi, tezyif makamında, al-Kumāma *süprüntü* şekline sokmuşlardır. Bunun sebebi Kamame kilisesinin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, suçluların cezalandırıldığı ve İmparator Konstantin devrine kadar şehrin çöplüğü olarak kullanılan yerde kurulmuş olmasıdır²².

Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in 313'de Hıristiyan olmasıyla birlikte Doğu Roma İmparatorluğu'nda bu dinin etkinliği giderek artmıştır. İmparator Konstantin, Kudüs'te kilise ve manastırlar inşa ettirerek, halkı buraya ibadet yapmaya göndermiş ve bazı dini gelenekleri birleştirmiştir²³. Bu bağlamda Kudüs'te inşa edilen en önemli kiliseler Beytüllahm Kilisesi ve Kamame Kilisesi'dir.

Eski Kudüs'ün surları dışında, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yerin olduğuna inanılan, idam cezalarının uygulandığı kayalık bir tepe bulunmaktaydı. Hıristiyanlarca kutsal sayılan bu yerin İbranice adı *Golgotha*'dır. Fransızlar ise buraya *Calvary* derler²⁴. İmparator Constantinus'un annesi Helena tarafından, ihtilaflı olmakla birlikte 325 yılında, bahsedilen bu tepe üzerinde Kamame Kilisesi'nin inşa edildiğine inanılmaktadır. Kamame Kilisesi'nin İsa'nın çarmıha gerildiği tepeyi ve mezar yerini tamamen kapsadığı inancı Hıristiyanlar arasında yaygındır²⁵.

Kudüs ve civarı tarih içerisinde pek çok kez istilaya maruz kalmış, bölgede kurulan imparatorlukların asırlarca devam eden çekişmelerine sahne olmuştur. Bu çekişmelerden Kamame Kilisesi de ciddi zararlar görmüş, birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edilmiştir. Kamame Kilisesi'nin mimari bünyesi yüzyıllar içinde geçirdiği tadilat ve onarımlar sonucunda oluşmuştur²⁶. Günümüze kadar, kilisenin geçirdiği yıkımlar ve restorasyonlar toplam beş

²¹ Colin Marris, *The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)*, New York 2005, s. 33.

²² Muammer Gül, **XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, s. 160; F. Buhl, "Kudüs", **MEB. İslam Ansiklopedisi** C. 6, İstanbul 1988, s. 957.

²³ Ali Erbaş, **a.g.e.**, s. 32-34; Mehmet Taplamacıoğlu, **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi**, Ankara 1966, s. 192; Hüseyin Gazi Yurdaydın- Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi**, Ankara 1978, s. 194-195; K.Bihlmeyer-H.Tuchle, **I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık**, Çev. Antun Göral, İstanbul 1972, s. 62-65; Oded Peri, **a.g.e.**, s. 1-2.

²⁴ **Mehmet Tefvik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, s. 114; Charles William Wilson, **Golgotha and Hoy Sepulchre**, London 1906, s. 1.

²⁵ A.A. Vasiliev, **a.g.e.**, s.14.

²⁶ M. Baha Tanman, "Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık", (Ed. Ekrem Işın), **Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar**, İstanbul 2008, s. 37.

periyotta toplanabilir. Bunlardan birincisi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden (M.S. 33), İmparator Constantinus'un (325) bu yeri düzeltmesine kadarki periyot; ikincisi, kilisenin Hz. İsa'ya ithaf edilmesinden (336), Persler tarafından yıkılışına kadarki periyot (615); üçüncüsü, Patrik Vicar Modestus önderliğinde kilisenin yeniden inşasından, Fatımi Halifesi Hâkim tarafından yıkılmasına kadarki periyot (1010); dördüncüsü, Patrik Nicephorus tarafından 1048 yılında (Haçlıların 1120 yılında yaptırdığı eklemeler dâhil) yaptırılan restorasyondan, 1808'deki büyük yangına kadarki periyot ve son olarak 1810 yılında Rumlar tarafından yaptırılan tamirden, günümüze kadarki periyottur²⁷. Bu periyotların hemen hemen hepsinde Hıristiyan gruplar arasında gerek kilisenin tekrar inşası gerekse kısmi tamiri esnasında çeşitli tartışmalar ve çekişmeler yaşanmıştır.

Kamame Kilisesi, 451 Kadıköy Konsiline kadar bütün Hıristiyanlar tarafından ortak ibadet mekânı olarak kullanılmıştır. Zira Kadıköy Konsiline kadar Hıristiyanlar arasında mezhepsel olarak herhangi bir ayırım söz konusu değildir. Kadıköy Konsilinden sonra Monofizit²⁸ diye ifade edilen Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleri diğer Hıristiyanlardan ayrılmıştır. Kudüs'e bu ayrılık esnasında Doğu Roma hâkim olduğundan, Kamame Kilisesi idaresi Diyofoz Hıristiyanların hâkimiyetinde kalmıştır. 1054'de Diyofoz Hıristiyanlığının Katolik ve Ortodoks diye ikiye ayrılmasıyla²⁹ Kamame Kilisesi idaresi Haçlı Seferleri'ne kadar Ortodoks Hıristiyanların elinde kalmıştır. Haçlı Seferleri'yle birlikte kilisenin idaresi Katoliklerin eline geçmiştir. Bölgenin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte Kamame Kilisesi Hıristiyan gruplar arasında paylaştırılmıştır³⁰.

Kamame Kilisesi, diğer kiliseler gibi düşünülmemelidir. Oldukça büyük olan kilise, birkaç katlı olup her katta küçük odalar ve zemin katta mahzenler bulunmaktadır (Bkz. Ek 1). 1672 yılında Kudüs'ü gezen Evliya Çelebi, Kamame Kilise'si hakkında şunları söyler: “Kapisından girince yedi kubbe görünür. Ortası dört köşe tavadır. İçerisi altın sırça mina ile süslüdür. Bir kubbesi dört kırmızı somaki üzerindedir. Kiblesi doğu taraftadır. Orta kubbeye bitişik batıda bir yüksek kubbe daha vardır. Resulü Ekrem'in (s.a.v) doğduğu gece, birçok binalarla beraber bu kubbe de yıkılmıştır. Birçok kralların yardımı ile tamir edildi ise de temel

²⁷ Charles Warren, **The Temple Or The Tomb**, London 1880, s. 30-31; John Kitto, **Modern Jerusalem**, London: The Religious Tract Society 1846, s. 171.

²⁸ Monofizit (Tek tabiat) kiliseler, 451 *Kalkedon (Kadıköy)* konsilinde İsa'nın iki tabiatlı olduğu yönünde alınan kararına itiraz ederek, İsa'da ilahî ve insani tabiatın birleşerek tek tabiat olduğuna inanan ve bu özellikleriyle diğer Hıristiyan kiliselerinden ayrılmış olan Doğu Hıristiyanların genel ismidir. Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara 1997, s. 303; Yakup Bilge, **Geçmişten Günümüze Süryaniler**, İstanbul 2001, s. 92-93; Francis Drovnik, **Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatika'a**, Çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990, s. 3-18.

²⁹ Bu ayrılığın asıl nedeni siyasi olmakla birlikte, dini sebebi 869 yılında İstanbul'da yapılan 8. konsilde *Kutsal Ruh*'un kimden çıktığı ve Roma Kilisesi'nin otoritesi gibi konular üzerine yapılan tartışmalar, Doğu ve Batı kiliseleri arasında ayin ve doktrinlerde farklılıkların oluşmasına yol açması ve nihayetinde 1054'de Papa'nın İstanbul Patriğini aforoz etmesidir. Bu aforoz, kiliseyi Doğu ve Batı kilisesi şeklinde kesin olarak ikiye ayırmıştır. Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta 2002, s. 370-373; Francis Drovnik, **a.g.e.**, s. 49-54; K.Bihlmeyer-H.Tuchle, **a.g.e.**, s. 83-85.

³⁰ Oden Peri, **a.g.e.**, s. 2, 39; **Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)**, (Haz. Engin Ayan), Ankara 2009, s. 13; Francis Drovnik, **a.g.e.**, s. 16-19, 49-54.

tutmayıp ortası hala açıktır. Telden kafesle kuşlardan muhafaza olunmuştur. Sonradan bu açık kubbenin altına küçük bir kubbe daha yapmışlardır”³¹.

B. Kamame Kilisesi Hakkında Hıristiyan Cemaatleri Arasındaki Tartışmalar

Bölgenin İslam hâkimiyetine girmesiyle birlikte, Kamame Kilisesi'nin Hıristiyan mezhepleri arasında paylaşılmasıyla ortaya çıkan tartışmalar Osmanlı dönemine kadar devam ede gelmiştir³². Kudüs, Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Kudüs'ün Osmanlı yönetimine giriş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Yavuz Sultan Selim'in 31 Aralık 1516'da Kudüs'ü ziyaret ettiği bilinmektedir. Yavuz Sultan Selim bu ziyaretinde kendisini karşılayan Ermeni patriği III. Serkis ve Kudüs Rum patriği Attalia'ya, Hz. Ömer'in Kudüs'teki gayrimüslimlere verdiği fermanı ve sonradan gelen Müslüman Sultanların verdiği fermanlar gereğince, birer ferman vermiştir³³. Bu fermanlarla Yavuz Sultan Selim, hem Ermenilerin ve Rumların haklarını belirterek haksızlığa uğramalarını engellemiş, hem de haklarını kendilerine tek tek bildirerek, onları diğer mezhep mensuplarının haklarına müdahale etmekten alıkoymuştur.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında verilen ferman Yavuz Sultan Selim'in verdiği ferman ile tamamen aynıdır. Fermana, babası tarafından verilmiş olan hakları ve tanınmış olan bütün imtiyazları kendisinin de tanıdığını belirtiyor ve bunları yeniden birer birer sayıyor³⁴. Daha sonra her saltanat değişikliğinde yenilenen fermanlarda, *kadimden vaki olan kilise ve manastırları ve ziyaretleri içeri ve taşrada kadimden ne minval üzere zabt u tasarruf edegelmişler ise ol minvâl üzere* anlayışıyla hareket edilmiş ve cemaatler arasında çıkan anlaşmazlıklarda Hz. Ömer, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın verdiği fermanlar esas alınmıştır³⁵.

III. Selim zamanda Ermenilerle Rumlar arasında çıkan bir anlaşmazlıkta *Ahd-i Faruk radiyallahu anh hazretlerinin menşûr-ı adalet-nisâblarına muhalif amel ü harekete mecalim yokdur* deyip anlaşmazlıkta *Sened-i müskit dahi fâtihi Kudüs ceddin Sultan Selim Han hazretlerinin tarafeyne i'tâ buyurduğu hükmi-şeriftir* denilmiştir³⁶.

Kudüs'ün Osmanlı Devleti tarafından fethinden itibaren Hıristiyan grupları arasındaki tartışmalar bazı dönemlerde devlet yönetimi için önemli bir mesele olmuştur. Kilise her ne

³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.574-575.

³² Kudüs, 638 yılında Halife Hz. Ömer yönetimindeki Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir. Halife Hz. Ömer, şehirdeki Hıristiyanların canlarına dokunulmayacağını, ibadetlerinde serbest olacaklarını ve ibadethanelerinin korunacağını ifade eden bir ferman ilan etmiştir. Bkz. Moshe Gil, *A history of Palestine 634-1099*, New York 1992, s.53. Hz. Ömer'in ilan ettiği fermanın aslı için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Kilise Defterleri, Kamame Defteri (KKD), No: 9, s. 5.

³³ BOA, KKD, No:9, s. 7; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 16.

³⁴ BOA, KKD, No:9, s. 8.

³⁵ BOA, HH, 3/88; 22 Haziran 1739/ 15 Rebiyü'l-evvel 1152.

³⁶ BOA, HH, 526/25754; 25 Ocak 1811/29 Zilhicce 1225.

kadar cemaatler arasında taksim edilmişse de her birinin sahip oldukları yerleri birbirinden tamamen ayırmak mümkün değildir. Zira hepsi orada ayin yaparak, Hz. İsa'nın kabri ve önemli mekânlarda ziyaret ve ibadette bulunmaktaydı. Lakin bu ayinleri yapan Hıristiyan grupların birbirlerine engel olmamaları ve birbirlerinin haklarına riayet etmeleri gerekiyordu. Bir mezhebin diğer bir mezhebe en ufak bir müdahalesi kolayca kavgaya dönüşebiliyordu³⁷. Bunun için her mezhep için kutsal sayılan kilisenin en küçük bir eşyasının dahi hangi mezhebe ait olduğu belirtilmek zorundaydı. Mesela, Kamame Kilisesi'nin çeşitli yerlerinde bulunan kandillerin bir kısmı Rumlar, bir kısmı Latinler ve bir kısmı da Ermenilere aittir. Bu kandillerden hangileri hangi mezhep tarafından konulmuşsa, ancak o mezhep tarafından yakılıp söndürülebilir ve temizlenebilirdi³⁸. Yine kilisede bir çivinin çakılması, örümceğin kaldırılması, kırılan bir camın onarılması gibi basit konularda bile önceden belirlenmiş bir kural yok ise meselenin halledilmesi önemli tartışmalara, kavgalara hatta ölümlere bile sebep olabiliyordu³⁹.

Kamame Kilisesi içinde bulunan mekânlar ve kutsal bölümler Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler, Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatleri arasında paylaştırılmıştır (Bkz. Ek 2). Bunlardan Ortodokslar, Ermeniler ve Katolikler gerek nüfuslarının kalabalık olması, gerekse tasarruf hakkı iddia ettikleri yerlerin sayı ve önemleri bakımından öne çıkan ve birbirlerine rakip olan cemaatlerdir. Bu cemaatler arasındaki zorlu kavgaların kurbanı ise, kilise içinde birkaç küçük yere sahip olan, Kıptiler, Süryaniler ve Habeşliler'dir⁴⁰.

Kamame Kilisesi'nin mekânları ve eşyaları bahsi geçen Hıristiyan grupları arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımda Ortodokslara ait olan yerler: kible tarafında iki şamdan ve kandiller, patrikliğe tabi gülgüle üzerinde dört adet kemer, aşağı ve yukarı ve sıtt-ı Meryem üzerinde yedi kıta kemerler, İsa'nın çarımha gerildiği yer, Âdem Şapeli, Golgotha, Longinus Şapeli, İsa'nın mahzeni, İstihza Şapeli (Chapel of Derision) ve İbrahim manastırındır⁴¹. Kilisedeki mekanlarda ikinci önemli hisseye sahip olan Ermenilere ait yerler ise: kilisenin kapısında bulunan iki şamdan ve kandiller, yaktıkları mum ve buhurlar, kapı içinin alt ve üstündeki iki pencere, Helena Şapeli, John Şapeli, Elbise Çıkarma Şapeli (Chapel of Parting of Raiment) ve Üç Meryem Şapeli'dir⁴². Üçüncü önemli cemaat olan Katoliklere ait olan yerler: Kabri İsa adlı mahallin üzerindeki büyük ve küçük iki kurşunlu kubbe, Yaratılış Şapeli, Hayalet Şapeli ve yanındaki manastır, Mısırlı Meryem Şapeli, Rum kilisesiyle sınır kabul

³⁷ Bu tür tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. 21 Nisan 2008 tarihinde Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne mensup bir rahip Yunan Ortodoks Kilisesi'ne mensup bir rahibi, Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu bölmede fazla kaldığı gerekçesiyle tartaklamıştır. Bunun üzerine kavgaya diğer cemaatler de karışarak ellerindeki palmye yapraklarıyla birbirlerine saldırmışlardır. Bkz. <http://89.106.13.228/haber.asp?id=336682>, Erişim tarihi: 2011.

³⁸ Mehmet Tevfik Biren'nin II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, s. 84.

³⁹ Mehdi Fraşerli, Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı hâzırası), (Haz. Fahrettin Tızlak), Isparta 2008, s. 120.

⁴⁰ Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babâli", *Bellekten*, C: 23, S: 90 (1959), s. 243; Catherine Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948*, İstanbul 2001, s. 72.

⁴¹ BOA, KKD, No:9, s. 7; Oded Peri, a.g.e., s. 34.

⁴² BOA, KKD, No:9, s. 181; Oded Peri, a.g.e., s. 35.

edilen demir askı yanında bulunan küçük seki ve üzerinde Fransa kralı tarafından çok önceden konulmuş kandiller ve bu yerlerin bakımı, onarımı ve temizliği Katoliklere aittir⁴³.

Kamame Kilisesi'nde bu cemaatler dışındaki grupların sadece küçük birkaç yerleri vardır. Kıptilerin, Michael Şapeli ve İsa'nın kabri arkasında tahtadan yapılmış basit bir şapelleri vardır. Habeşlilerin de kilisenin bitişiğinde bir tane şapelleri vardır. Süryanilerin ise kilise içinde Nicodemus Şapeli ve Josef Arimathae şapelleri vardır. Ancak XVII. yüzyılın ortalarında Süryaniler borçlarını ödeyememelerinden dolayı bu sahip oldukları kutsal yerleri Ermenilere bırakmışlardır. XVII. yüzyılın sonlarında Kudüs'ü gezen seyyah Henry Maundrell Kamame Kilisesi'nde sadece Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler ve Kıptilerin olduğunu söylemektedir⁴⁴.

1. Kamame Kilisesi'nin Kubbesinin Tamiri Meselesi

Osmanlı Devleti'nde genel olarak kiliselerin gerek tamiri gerekse yeniden inşası ile ilgili siyasetin ana ilkeleri, bütün devirler için geçerli ve değişmez olup kaynağını şer'i hukuktan, dolayısıyla gayrimüslimler için öngörülmekte olan zimmî hukuktan almıştır. XVI. yüzyılda Ebüssüüd Efendi'nin bir kilisenin tamiri için verdiği fetva ve bunun şer'i dayanağı, XIX. yüzyılda II. Mahmut devrindeki aynı konuda herhangi bir şeyhülislamın verdiği ve hukuki gerekçesini formüle ettiği fetva ile aynıdır. Ancak, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra kilise tamirata ve inşası ile ilgili uygulamalarda temel bir değişikliğe gidilmiş ve bu konu ile ilgili olarak fetva verilmesi şartı kaldırılmıştır⁴⁵.

Osmanlı Devleti döneminde Kamame Kilisesi'ndeki en büyük tartışma, kilisenin kubbesinin tamirinde yaşanmıştır. 1808 yılında Ermeni Kilisesi tarafında başlayan bir yangında kilisenin büyük ahşap kubbesi Hz. İsa'nın kabri olarak bilinen türbenin kapısı, gümüş kandiller ve bazı kilise aletleri yanmıştır. Bunun üzerine durumu İstanbul'a bildiren Rumlar kubbeyi Rusya'nın desteğiyle tek başlarına hiçbir şekilde yükseltme ve genişletme yapılmaması şartıyla yeniden inşa etmek izni almışlardır. Ayrıca Ermenilerin eskiden olduğu gibi ziyaretlerini yapmalarına ve onların haklarına riayet etmeleri konusunda Rumlar uyarılmıştır. Bu izinle birlikte Ortodokslar, müşterek olan mahallin tamamını Katoliklerden ayırarak kubbeyi onarmışlardır. Bu da ileride iki mezhep arasındaki anlaşmazlığın başlıca sebebinin oluşturacaktır. Çünkü müşterek olan kubbeyi Ortodokslar tek başlarına tamir etmek isteyeceklerdir.

1846 yılında kubbenin yeniden tamiri söz konusu olduğunda Rumlarla (Ortodokslar) Latinler (Katolikler) arasında münakaşa başlamıştır. Osmanlı Devleti, Nabi Efendi'yi⁴⁶

⁴³ BOA, KKD, No:9, s. 175; Oded Peri, a.g.e., s. 36.

⁴⁴ John Kitto, a.g.e., s.177; Oded Peri, a.g.e., s. 37-38; Gabriyel Akyüz, **Kudüs Ziyareti**, İstanbul 2006, s. 23.

⁴⁵ Kemal Beydilli, "Osmanlı Dönemi'nde Kilise Siyaseti'nden Bir Kesit: Mahmud Devri'nde Kilise Tamiri", **Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, İstanbul 2000, s. 255-256.

⁴⁶ Kudüs'e giden Nabi Efendi'nin harcırahı devlet hazinesinden karşılanmış ve patrikhane tarafından kendisine on bir kuruş maaş verilmiştir. Bkz. BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 284/11219.

Kudüs'e gönderip, hiçbir Hıristiyan grubun hukukuna hâlel gelmemesi için Rum, Ermeni ve Latin milletlerinin temsilcileri huzurunda kilisenin gerçekten tamire muhtaç olup olmadığını incelemiştir. Yapılan incelemeler sonucunda tamir hakkı 1848'de yine Rumlara verilmiştir⁴⁷. Bunun üzerine Latinler ve Latinlerin hamisi rolünü üstlenen Fransa devleti harekete geçerek, Kamame Kilisesi'nin Hıristiyan dininde önemli bir yere sahip olduğunu, kısa zaman için tamir edilmez ise yıkılacağını ve kubbenin mezhepler arasında müşterek olduğunu söyleyerek tamir masraflarının mezhepler arasında paylaşılmasını istemiştir⁴⁸. Osmanlı Devleti ikinci defa meselenin incelenmesi için Esad Efendi'yi Kudüs'e göndermiştir. Esad Efendi'nin tayin edilmesinde, bölgeyi iyi bilmesi ve daha önce buna benzer görevlerinde, problemleri bölge halkını hoşnut ederek çözmesi yatmaktadır⁴⁹. Neticede Osmanlı Devleti, mezhepler arasındaki tartışmalardan dolayı sürekli tamiri ertelenen kubbenin, tamir masraflarının mezhepler arasında bölüştürülmesinin ileride tekrar münakaşa sebebi olabileceğini düşünerek, tamir masraflarını kendisi karşılamayı ve tamiratın icrası için Kudüs Rum patriğinin tayinini uygun bularak meseleyi halletmeye çalışmıştır⁵⁰. Fakat belgelerden problemin 1853 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, Fransa ve Rusya arasında münakaşaya sebep olan ve uluslararası bir mahiyet kazanan Kudüs'teki Kutsal Yerler Meselesinin⁵¹ 1853'te çözülmesinde alınan kararlar arasında Kamame Kilisesi'nin kubbesinin tamirinden bahseden bir madde bulunmaktadır. Bu madde: *"Kamame Kilisesi'nin büyük kubbesi ta'mire muhtaç olduğundan ve bunun şimdiye kadar tamiri tehir olunması bazı ihtilafdan neşet ettiğinden şevket-simât-i hazret-i şahanenin milel-i iseviyye hakkında eser-i âlileri olmak üzere taraf-i devlet-i âliyyeden tayin buyrulacak memur marifetiyle mezkûr kubbe heyet-i haliyyesi üzerine tamir olunacaktır ve emr-i tamirin heyet-i hazırası üzere icrası hakkında Rum Patriki ihtarata mezun olacaktır"*⁵².

2. Kabr-i İsa'da Ayin Yapma Meselesi

Kamame Kilise'sinde Kabr-i İsa, kilisenin batı kanadında yer alır ve doğuya açılan bir "U" (Edicule) şeklindedir⁵³ (Bkz. Ek 1). Hıristiyan hacılar kabr-i İsa'yı ziyaret etmek için

⁴⁷ BOA, KKD, No:9, s. 1.

⁴⁸ BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 82/2355.

⁴⁹ Kudüs'e gönderilen Esad Efendi'nin tüm masrafları devlet tarafından karşılanarak 7500 kuruş maaşla gönderilmiştir. Bu 7500 kuruşun 5000 kuruşu kilisenin tamiri için 2500 kuruşu da Haremi Şerif'in tamiri için verilmiştir. Bkz. BOA, İ.MVL, 284/11219.

⁵⁰ BOA, İrade Hariciye Evrakı (İ. HR), 98/4790-2; BOA, Cevdet Tasnifi Adliye (C.ADL), 3122.

⁵¹ Kutsal Yerler Meselesi, Kudüs ve çevresinde Hıristiyanların kutsal yerlerdeki ayinlerinin icrası ve hâkimiyet hakları ile ilgilidir. Ayrıca ara sıra meydana gelen çeşitli ihtilaflarla, bu hususların ortaya çıkardığı güçlükleri ve Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eder. Tartışmalara sebep olan kutsal yerler: Kamame Kilisesi, Beytü'l-Lahm Kilisesi, Hacerü'l-Mugtesil, Hz. İsa'nın Kabri, Mağaratü'l-Mehd, Hz. Meryem'in Türbesi ve yanındaki bahçe, Tâhünü'l-Atfık isimli saha ve bu sahadaki mahzenler, Mağaratü'r-Ru'ât ve bunu çevreleyen arazidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), I, Ankara 1987, s. 1-49.

⁵² BOA, İ. HR, 327/21191.

⁵³ Oded Peri, *a.g.e.*, s. 3.

Kudüs'e geldiklerinde kilisede intizamı ve asayişini sağlamak zor olmaktadır. Hıristiyan cemaatleri önceden beri burada intizam ve asayişini sağlayamadıklarından dolayı asayişini Kudüs mutasarrıfı sağlamıştır⁵⁴. Osmanlılar döneminde asayişini sağlamak için mutasarrıfın emrinde 15.000 kişi vardır. Kabr-i İsa'da, 1766'da Latinlerle Rumlar arasında çıkan büyük bir kavgada çok sayıda kişi ölmüş ve yaralanmıştır. Rumlar, Katoliklerin buradaki altın ve gümüşten yapılmış olan kıymetli kandil ve şamdanlarını kırmışlardır⁵⁵.

Kabr-i İsa, cemaatler arasında müşterek olarak kullanılmaktadır. Bu mahallin üzerindeki iki kurşunlu kubbe Latinlere ait olduğundan zaman zaman Rumlar ve Ermenilerle münakaşa etmekteydiler. 1820'de Latinler, kabrin bakımı, onarımı ve örtünmesinden dolayı Rumlar ile münakaşa etmişlerdir. Osmanlı Devleti, münakaşayı gidererek bir ferman ilan etmiştir. Bu ferman, üç cemaat patriği, Kudüs kadısı ve müftüsü önünde ilan edilerek mahallin müşterek olduğu, dolayısıyla hiçbir cemaatin tasarrufunda bulunmadığını belirtmiştir⁵⁶. Yine 1839'da Latinler, kabr-i İsa'da Ermenilerin ayin yapmalarına müdahale edince, Osmanlı Devleti kabr-i İsa'nın her Hıristiyan grubun ellerindeki fermanlar gereğince ziyaret hakkı olduğunu, hiç kimsenin mülkü olmadığını bir kez daha cemaatlere bildirerek tartışmayı gidermiştir⁵⁷.

3. Kamame Kilisesi'nde Bir Örtü Meselesi

Kamame Kilisesi'nde *celcele mahallin örtüsü* üzerine Latinlerle Rumlar öteden beri münakaşa etmektedirler. Burası Latinlere ait olup, Latinler burada *Kudâs (Kuddas) Ayini*⁵⁸ yapıp, şamdan ve kandiller yakmaktadırlar⁵⁹. 1847'de *Paskalya Yortusu*'nda⁶⁰ Rum ve Latin

⁵⁴ Kudüs'ün 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından fethinden beri kabr-i İsa'nın korunması Türk mercilere ait olup anahtarları şehrin iki Müslüman ailesi, Judeh ve Nuseybehler'e teslim edilmiştir. Bkz. Catherine Nicault, **a.g.m.**, s. 70-71.

⁵⁵ Mustafa Kesbi Efendi, **İbretnümâ-yı Devlet**, (Haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002, s. 151.

⁵⁶ **BOA**, HH, 1271/49236; 17 Receb 1235.

⁵⁷ **BOA**, HH, 772/36206; 29 Z 1254.

⁵⁸ Hıristiyan ayinlerinin en önemlisi olan Kudâs ayini için *Komünyon Ayini* (sofra ayini), *Kutsal Komünyon* (kutsal sofrası), *Kutsal Kurban*, *Ökaristi (Şükran) Ayini*, *Rabbin Akşam Yemeği* ve *Ekmek-Şarap Ayini* isimleri de kullanılmaktadır. Bu ayin, İsa'nın havarilerle birlikte yediği son akşam yemeği hatırasına kutlanmaktadır. İlk dönemlerde yılda bir defa yapılan Kudâs ayini, sonraki dönemlerde kilisede yapılan yıllık ve haftalık ibadetlerin en önemlisi haline gelmiştir. Bütün Hıristiyanlara göre, bu ayine katılanın, İsa'nın bedeniyle bütünleştiğinden manevi yönden büyük bir güç ve kuvvet kazandığına inanılır. Ayrıca bu ayin Hıristiyanlar için kurban niteliğindedir. William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Yeni Anlaşma Serisi C. II*, İstanbul 2000, s. 310-311; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ekmek Şarap Ayini (Evharistiya Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:39 (1999), s. 440-441, 453; Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, **a.g.e.**, s. 297; Ali Erbaş, **Hıristiyan Ayinleri**, İstanbul 1998, s. 165-166, 171; Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 122-123.

⁵⁹ **BOA**, KKD, No:9, s. 175.

⁶⁰ Hıristiyanlar için en önemli yortulardan birisi olan Paskalya, İsa'nın çarmıhtan sonra tekrar dirilip göğe yükselmesi hatırasına kutlanır. Bayramın ismi olan Paskalya, İbranice *geçiş* anlamına gelen *Pesah*'ın Yunancası olan *Paskhalia*'dan gelir. İsminin kaynağından da anlaşıldığı üzere Paskalya, Yahudilerin Pesah Bayramı'na denk gelen bir kutlamadır. Yortunun kutlama tarihi hususunda kiliseler arasında farklılık olmakla birlikte, kutlama amacı

rahipleri, celcele mahallinin örtüsünün⁶¹ takılması hususunda münakaşa etmişlerdir. Osmanlı devleti bu münakaşayı iki mezhebin hakkına hanel getirmeyecek bir surette çözümleyerek, eskiden ne şekilde kullanılıyorsa yine aynı şekilde kullanmalarını sağlamıştır⁶². Meselenin halledilmesinden bir yıl sonraki Paskalya Yortusu'nda hiçbir tartışmanın olmamasından dolayı Kudüs Mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya bir teşekkürnâme gönderilmiştir⁶³. Fakat bu örtü tartışması her ne kadar çözülmüş görünse de belgelerden bu meselenin daha sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti, bu meselenin basit bir örtü meselesi olmadığı, mezheplerin birbirlerinin hukukunu iptale çalıştığı düşüncesindedir. Onun için öncelikle, Rum, Latin ve Ermeni toplulukların patriklerine hukuku kadimeleri söylenerek, biran önce meselenin halledilmesi gerektiği bildirilmiştir. Neticede, hiçbir tarafın hakkına ve ibadetine engel olmayacak şekilde Osmanlı Devleti önce Rumların altarı üzerindeki küçük dolaba örtülerini örtmesini, bu örtünün üzerine tahta koyarak Latinlerin örtülerini örtmesini ve Latinler ayini tamamladıktan sonra tahta ile birlikte örtülerini kaldırarak Rumların ayinlerini yapmalarını sağlayarak örtü veya perde meselesini çözmeye çalışmıştır. İki taraf tekrar örtü meselesi üzerine tartışma başlatınca, bu sefer Osmanlı Devleti, Rumların dolap örtüsü üzerine Latinlerin, önceden koydukları tahta yerine, küçük dolaba benzeyen dört ayaklı sehpa koyup örtülerini bunun üzerine örtmelerini sağlayarak münakaşayı gidermiştir. Ayrıca, Paskalya'da Hıristiyan ziyaretçi sayısının elli bine ulaştığında dahi bunların hiçbir saldırıya uğramadan ibadet etmelerinin Devleti Âliyye'nin Kudüs'te sağladığı barış ortamı sayesinde olduğu cemaatlere söylenmiştir⁶⁴.

hepsinde aynıdır, fakat kutlama biçimleri birbirinden farklıdır. Bkz. **Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri**, Çev. Dominik Pamir, İstanbul 2000, s. 293; Süreyya Şahin, **a.g.e.**, s. 121-122; Ali Erbaş, **Hıristiyanlıkta İbadet**, İstanbul 2003, s. 46-47; Günay Tüner-Abdurrahman Küçük, **a.g.e.**, s. 295-296; Sinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 105; Donald W.Wuedl, **The Catholic Way**, New York 2001, s. 164.

⁶¹ Osmanlı arşiv vesikalarında "*celcele mahalli örtüsü*" şeklinde geçen ibareden, neyin kast edildiği tam olarak anlaşılamadığından çoğu zaman "bir örtü meselesi" olarak izah edilmeye çalışılmıştır. Bunun sebebi, Osmanlıcada celcelenin "çan, çan sesi" manasına gelmesidir. Celceleye çan anlamı verildiğinde ise ibare, "*çan mahalli örtüsü*" anlamına gelmektedir. Fakat, gerek Rum Ortodoksların gerekse Katolik Latinlerin kiliselerinde çan örtüsüne rastlanmamaktadır. Arşiv vesikalarında geçen "*celcele mahalli örtüsü*" ifadesiyle, Kamame kilisesi içinde Hz. İsa'nın çarımha gerildiği yer olduğuna inanılan ve Paskalya'da kudâs ayinin düzenlendiği Golgota (Golgotha, Calvary) mahallindeki altların (sunak) üzerindeki küçük dolabın üzerine örtülen örtü kast edilmektedir. (Bkz. Ek 1) Bu örtü, ayinde kullanılan kutsal ekmek ve şarabın konulduğu küçük dolabın (taht veya sepet) üzerine örtülür. Altar, çarımha kendisini feda eden İsa'nın bedeni, altların örtüsü de -her iki mezhebe göre- İsa'nın kefenini simgelediğinden dolayı beyaz renklidir. Fakat altların üzerindeki küçük dolaba örtülen örtü ise her iki mezhebin kendisine ait figür ve sembollere göre yapıldığından dolayı birbirinden farklıdır. Tartışmanın asıl sebebi, Paskalya'da düzenlenen kudâs ayininde altların üzerindeki küçük dolaba hangi mezhep kendisini simgeleyen örtüyü örterse, ayinin o mezhebe göre yapılması gerektiğinden kaynaklanmaktadır. Ekrem Sarıkçıoğlu, **a.g.e.**, s. 355; Meryem Acara, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** C: 15, S: 1 (1998), s. 188-193; Ali Erbaş, **Hıristiyan Ayinleri**, s. 165-172; **Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri**, s. 287-292, 338; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 2009, s. 130; Yorgo Benlisoy, 09.08.2011 tarihinde mülakatla alınan bilgi.

⁶² BOA, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT), 18/50.

⁶³ BOA, Sadaret Amedî Kalemî Evrakı, 4/44.

⁶⁴ BOA, İ.MSM, 32/916; BOA, HR. MKT, 32/58; Arşiv vesikasında geçen iskemle, "*arkalıksız sandalye*" anlamına geldiği gibi, "*üstüne sigara tablası, çiçek vazosu vb. konulan küçük masa*" anlamına da gelmektedir. **TDK Türkçe Sözlük**, s. 983.

4. Habeş, Süryani ve Kıpti Kiliseleri'nin Tabiiyeti

Kamame Kilisesi'nde Ermeniler ile Rumları karşı karşıya getiren diğer önemli meselelerden birisi de Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatlerinin tabiiyeti meselesidir. Osmanlı Devleti'nde Habeş Kilisesi, Kıpti Kilisesine bağlanırken, Kıpti Kilisesi Yakubi-Süryani Kilisesine, Yakubi-Süryani Kilisesi de Ermeni Kilisesine bağlanmıştır. Ancak bu bağlılık sadece devletle olan ilişkiler için geçerlidir⁶⁵.

Kudüs'ün Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Ermenilere verilen fermanla, Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Ermenilere tâbi olduğu belirtilmiştir⁶⁶. Lakin Yavuz'un aynı zamanda Rumlara verdiği fermanla açık bir şekilde Kıptiler hariç, Habeş ve Süryanilerin Rumlara tabi olduğu belirtilmektedir⁶⁷. Konuya ilişkin daha sonraki tarihli belgelere baktığımızda Ermenilere verilen fermanı teyit eden Kanuni Sultan Süleyman tarafından H. 927'de (M.1520) verilen fermanla da Hz. Ömer, Selahaddin Eyyubi ve geçmiş sultanlarca verilen fermanların geçerli olduğu ifade edilerek Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Ermenilere tabi olduğu belirtilmiştir. Ancak yine Kanuni Sultan Süleyman H. 933 (M. 1526) tarihinde Rumlara hakkında Kudüs sancağı beyine ve kadısına gönderdiği hükümde Gürcü, Habeş ve Kıpti taifesinin Rum patriğine tabi olduğunu belirtmektedir.

Adı geçen bu cemaatlerin Rumlara mı yoksa Ermenilere mi tabi olduğu esasen bölgede oldukça sık rastlanan bir problem olup, Rum ve Ermenilerin Kamame Kilisesi üzerindeki nüfuz çekişmesinden kaynaklanmaktadır. Bu konuyu Rum Patrikhanesi ilk kez 1665 yılında gündeme getirmiş ve Ermeni Patrikhane'sine bağlı kiliselere müdahale etmeye başlamıştır. Rumlar bu dönemde Habeş Kilisesi'nin kendilerine tabi olduğunu savunmuşlarsa da çabaları sonuçsuz kalmıştır⁶⁸. H. 963 (M. 1555) tarihinde Ermeni ve Rum patrikleri huzurunda Divan-ı Hümayunda yapılan duruşmada Sırp ve Gürcülerin Rum taifesinin; Habeş, Süryani ve Kıptilerin de Ermeni taifesinin yamak ve hemmilletleri oldukları her iki tarafça kabul edilmiştir⁶⁹.

Daha sonraki yıllarda Sultan IV. Mehmet döneminde (1648-1687) Gürcü, Habeş, Süryani, Sırp ve Kıptilerin Rumlara tabi olduğunun belirtilmesi üzerine Ermeniler "*Habeş tâifesi bize yamaktır*" diyerek buna karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine yapılan incelemede Habeş, Gürcü, Süryani ve Kıptilerin Rum Patrikliğine tâbi olduğu, Ermenilerin müdahale etmemesi konusunda karar verilmiş ve bu hususta ferman çıkarılmıştır⁷⁰.

⁶⁵ BOA, HH, 526/25754; 25 Ocak 1811/29 Zilhicce 1225; Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, C:6, S:32, Ankara (2000), s. 406.

⁶⁶ BOA, KKD, No:9, 180; Yavuz Ercan, a.g.e., s. 16.

⁶⁷ BOA, KKD, No:9, s. 7.

⁶⁸ Yavuz Ercan, a.g.e., s. 20.

⁶⁹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2007, s. 116.

⁷⁰ BOA, Hatt-ı Hümayun, 3/88; BOA, KKD, No:9, 182.

1740'da I. Mahmut zamanında Habeş ve Kıpti cemaatlerinin ziyaret yerleri için Rumlar ile Ermeniler tekrar münakaşaya başlamıştır. Bu mesele Latin, Rum ve Ermenilerin eskiden beri tasarruflarında olan mahallerde ayin ve ziyaret yaptıklarından, diğer mezheplerin ziyaret yerlerine karışmaması söylenerek giderilmiştir⁷¹.

XIX. yüzyıla kadar devam eden Ermeni ve Rumların bahsi geçen cemaatler üzerindeki hak iddiaları problemi, II. Mahmut zamanında kurulan bir komisyonla kesin olarak çözülmek istenmiştir. Kurulan komisyon öncelikle her iki cemaatin elindeki fermanları incelemiştir. Yavuz'un ve Kanuni'nin verdiği fermanları inceleyen komisyon Habeş taifesinin hem Ermenilere hem de Rumlara tabi olduğunu görmüştür. Bunun yanında IV. Mehmet ve I. Mahmut zamanında verilen fermanlarda Habeş, Kıpti ve Süryanilerin Rumlara tabi olduğunu görmüşlerdir. Fakat hâlihazırda Ermeniler de bu cemaatlerin kadimden beri kendilerine tabi olduğunu arz etmişlerdir. Sorunu fermanlar üzerinden halledemeyen komisyon, meseleyi mahalli kadıya havale etmiştir. Meselenin çözümünün mahalli kadıya havale edilmesinin, meselenin mahallinde görülmesinin daha uygun olacağından mı yoksa bu işin çözülememesinden mi kaynaklandığı bilinmemektedir. Ancak Rumların 1808'te Kamame Kilisesi'nde çıkan yangından sonra tamir hakkını tek başlarına elde etmeleri ve Nar ziyareti hususundan Ermenilere ait bir kısım hakları ele geçirdikleri bilinmektedir⁷². Her ne kadar 1733 tarihli fermanla Habeş, Süryani ve Kıpti kiliselerinin Rum Kilisesine bağlandığı kesin olarak kayıtlı ise de 1850 tarihli bir fermanla Süryani patrikhanesi dışında Habeş ve Kıpti kiliselerinin Ermenilere tabi olduğu yine açık bir ifadeyle belirtilmektedir⁷³. Dolayısıyla Rum ve Ermeni kiliselerindeki bu hâkimiyet mücadelesinin ve sonucunun tam olarak anlaşılabilmesi için Kamame Kilise Defterlerinin ve Ermeni Berat Defterlerinin ilgili hükümlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu da makalemizin boyutunu aşan ve bağımsız bir araştırma konusudur.

Sonuç

Hıristiyanlar arasındaki ihtilaf ve bölünmelere kadar ortak olarak kullanılan Kamame Kilise, 451 Kadıköy Konsili sonrası Diofizitlerin, 1054'te ana kitlenin Katolik ve Ortodoks diye ikiye ayrılmasıyla Ortodoksların, Haçlı Seferiyle birlikte Katoliklerin idaresinde kalmıştır. Kudüs'ün İslam hâkimiyetine girmesiyle kilise, Katolik, Ortodoks, Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıptilerden oluşan Hıristiyan cemaatlerin ortak idaresine girmiştir.

Kamame Kilisesi'nin Hıristiyan cemaatler arasında ortak idare edilmesi sistemi, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Bununla birlikte söz konusu Hıristiyan cemaatler,

⁷¹ BOA, KKD, No:9, 185.

⁷² Meselenin Kudüs kadısına havale edilmesi Kamame Kilise Defterinde şöyle geçmektedir: "*Gaib-i ân-el-meclis olduklarında Kudüs-i Şerif Kadısına emr istarıyla teâmül-i kadim ne vechile câri ola-gelmiş ise mahallinde bade'l-tahkik ol vechle amel ve hareket olunmak üzere mahalline ihale olunmak*". Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, KKD, No:9, 76; BOA, HH, 526/25754; Bilgehan Pamuk, "Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 16 (2001), s. 243.

⁷³ Yavuz Ercan, *a.g.e.*, s. 24.

kilisenin Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yerde inşa edilmesinden kaynaklanan kutsiyeti nedeniyle, burada yapılan ayinlerde ve kilisenin tamiri gibi hususlarda sevap kazanma önceliği elde etmek isteği yanı sıra diğer grupların haklarını ortadan kaldırma için devamlı tartışma çıkartmışlardır. Aslında bu tartışmalar ve çekişmeler, Hıristiyan cemaatler arasındaki dini ayrılığı ve tarihi düşmanlığı ortaya koymasından önemlidir.

Osmanlı Devleti, hem Hıristiyan cemaatlerin hamisi olan Batılı devletlerin bu kilise üzerindeki tartışmaları bahane ederek kendi iç işlerine müdahalesini önlemek, hem de problemi ortadan kaldırmak için, Hz. Ömer, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında verilen fermanları esas alarak, adaletli pratik çözümler üretmiştir. Hıristiyan grupların kilise üzerindeki en ufak bir meselede dahi birbirlerine acımasız davranmasına karşı Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsü ve adaleti takdire şayandır.

Kaynakça

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD, Nr: 4/ 44
BOA, C.ADL, Nr: 3122
BOA, HH, Nr: 1271/49236
BOA, HH, Nr: 3/88
BOA, HH, Nr: 526/25754
BOA, HH, Nr: 772/3620
BOA, HH, Nr:526/25754
BOA, HR. MKT, Nr:18/5
BOA, HR. MKT, Nr:32/58
BOA, İ.HR, Nr: 327/21191
BOA, İ.HR, Nr:98/4790-2
BOA, İ.MSM, Nr: 32/916
BOA, İ.MSM, Nr: 82/2355
BOA, İ.MVL, Nr:284/11219
BOA, KKD, Nr: 9

B. Basılı Kaynaklar

ACARA Meryem, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** C: 15, S: 1 (1998), s. 183-201.

ATİYA Aziz S., **Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2000.

BENLİSOY Yorgo, 09.08.2011 tarihinde mülakatla alınan bilgi

BEYDİLLİ Kemal, “Osmanlı Dönemi’nde Kilise Siyaseti’nden Bir Kesit: Mahmud Devri’nde Kilise Tamiri”, **Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti**, İstanbul 2000, s. 255-266.

BİHLMEYER K. ve TUCHLE H., **I-IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık**, Çev. Antun Göral, İstanbul 1972.

BİLGE Yakup, **Geçmişten Günümüze Süryaniler**, İstanbul 2001.

BOSTANCI Işıl Işık (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdari ve Sosyal-Ekonomik Vaziyeti)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

BOZKURT Gülnihâl, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996.

BUHL F., “Kudüs”, **MEB. İslam Ansiklopedisi**, C:6, İstanbul 1988, s. 952-964.

ÇELİK Mehmet, **Süryani Kilisesi Tarihi**, İstanbul 1987.

DEVELİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara 2009.

ERBAŞ Ali, **Hıristiyan Ayinleri**, İstanbul 1998.

- ERBAŞ Ali, **Hıristiyanlık**, İstanbul 2004.
- ERBAŞ Ali, **Hıristiyanlıkta İbadet**, İstanbul 2003.
- ERCAN Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi), **Yeni Türkiye**, C:6, S:32, Ankara (2000), s. 336-406.
- ERDEM Gazi (2005). **Osmanlı İmparatorluğu’nda Hıristiyanların Sosyal ve Dini Hayatları (1856-1876)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.
- EROĞLU Ahmet Hikmet, “Ekmek Şarap Ayini (Evharistiya Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C:39 (1999), s. 439-453.
- ERYILMAZ Bilal, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi**, İstanbul 1990.
- Francis Drovnik, **Konsiller Tarihi İznik’ten II. Vatika’a**, Çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990.
- FRAŞERLİ Mehdi, **Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Uygulanması (İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbîkât-ı hâzırası)**, Haz. Fahrettin Tızlak, Isparta 2008.
- GİL Moshe, **A history of Palestine 634-1099**, New York 1992.
- GÖVÜNÇ Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S: 32 (1979), s.331-348.
- GÖK Ayşe Almıla, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-i Müslimler: Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar”, **Türkiye ve Siyaset**, S. 3, Ankara 2001, s.101-108.
- GÜL Muammer (1997). **XI-XIII. Yüzyıllarda Kudüs**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- GÜNEL Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970.
- HARMAN Ömer Faruk, “Kudüs”, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C:26, Ankara 2002, s. 323-327.
- İRİS Muzaffer, **Tüm Yönleriyle Süryaniler**, İstanbul 2003.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C:7, Ankara 1988.
- Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri**, Çev. Dominik Pamir, İstanbul 2000.
- KAYA Remzi, “Ehl-i Kitap”, **TDV. İslam Ansiklopedisi**, C:10, İstanbul 1994, s. 516-517.
- KENANOĞLU M. Macit, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, İstanbul 2007.
- KİTTO John, **Modern Jerusalem**, London: The Religious Tract Society 1846.
- Kuran-ı Kerim**.
- KÜÇÜK Cevdet, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C: 4, İstanbul 1986, s. 1007-1024.
- MARRİS Colin, **The Sepulchre of Christ and the Medieval West (From the Beginning to 1600)**, New York 2005.
- Mehmet Tevfik Biren’nin **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, (Haz. F. Rezan Hürmen), I, İstanbul 1993.
- Mustafa Kesbi, **İbretnümâ-yı Devlet**, (Haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002.

ORTAYLI İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C:4, İstanbul 1986, s. 996-1001.

PAMUK Bilgehan, “Osmanlılar Zamanında Rum-Ermeni Kiliseleri Arasındaki İlişkiler (Kudüs Örneği)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 16 (2001), s. 233-257.

PERİ Oded, **Christianity under Islam in Jerusalem : The Question of the Holy Sites in Eearly Ottoman Times**, Boston 2001.

SARIKÇIOĞLU Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta 2002.

ŞAHİN Süreyya, **Fener Parikhânesi ve Türkiye**, İstanbul 1996.

TANMAN M. Baha, “Bir Fotoğraf Albümünün Penceresinden: Kudüs ve Gazze Sancaklarında Osmanlı Döneminin Sonlarında Yerleşimler ve Mimarlık”, Ed. Ekrem Işın, **Üç Kitaplı Kentler 19. Yüzyıl Fotoğraflarında Kudüs ve Kutsal Topraklar**, İstanbul 2008.

TAPLAMACIOĞLU Mehmet, **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi**, Ankara 1966.

TÜMER Günay ve KÜÇÜK Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ankara 1997.

VASİLİEV A.A., **History of the Byzantine Empire**, Madison 1928.

WARREN Charles, **The Temple Or The Tomb**, London 1880.

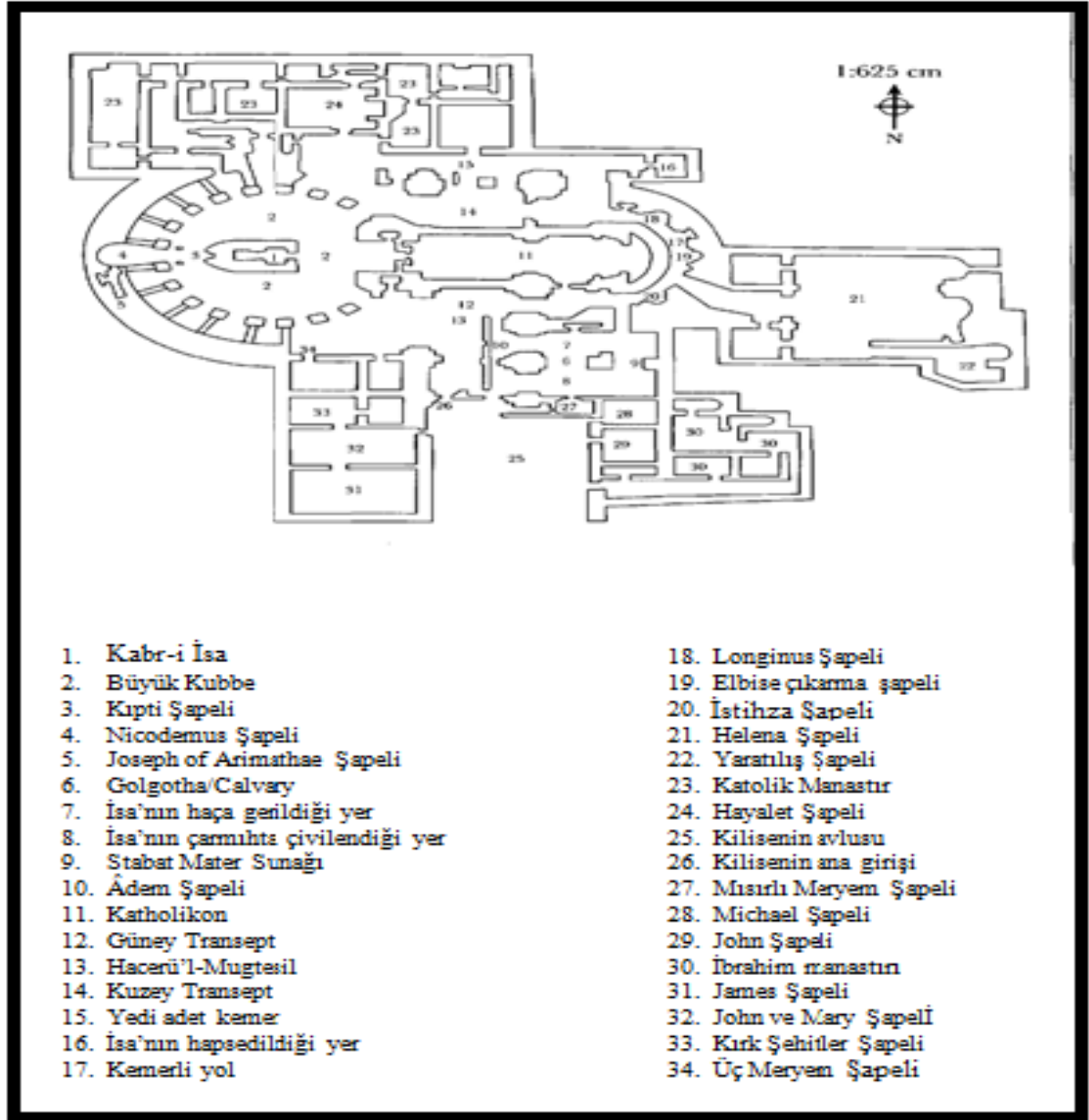
Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği (1143-1163), Haz. Engin Ayan, Ankara 2009.

WILLİS Robert, M. A.- F. R. S., **The Architectural History of Church of the Hold Sepulchre At Jerusalem**, New York 1918.

WILSON Charles William, **Golgotha and Hoy Sepulchre**, London 1906.

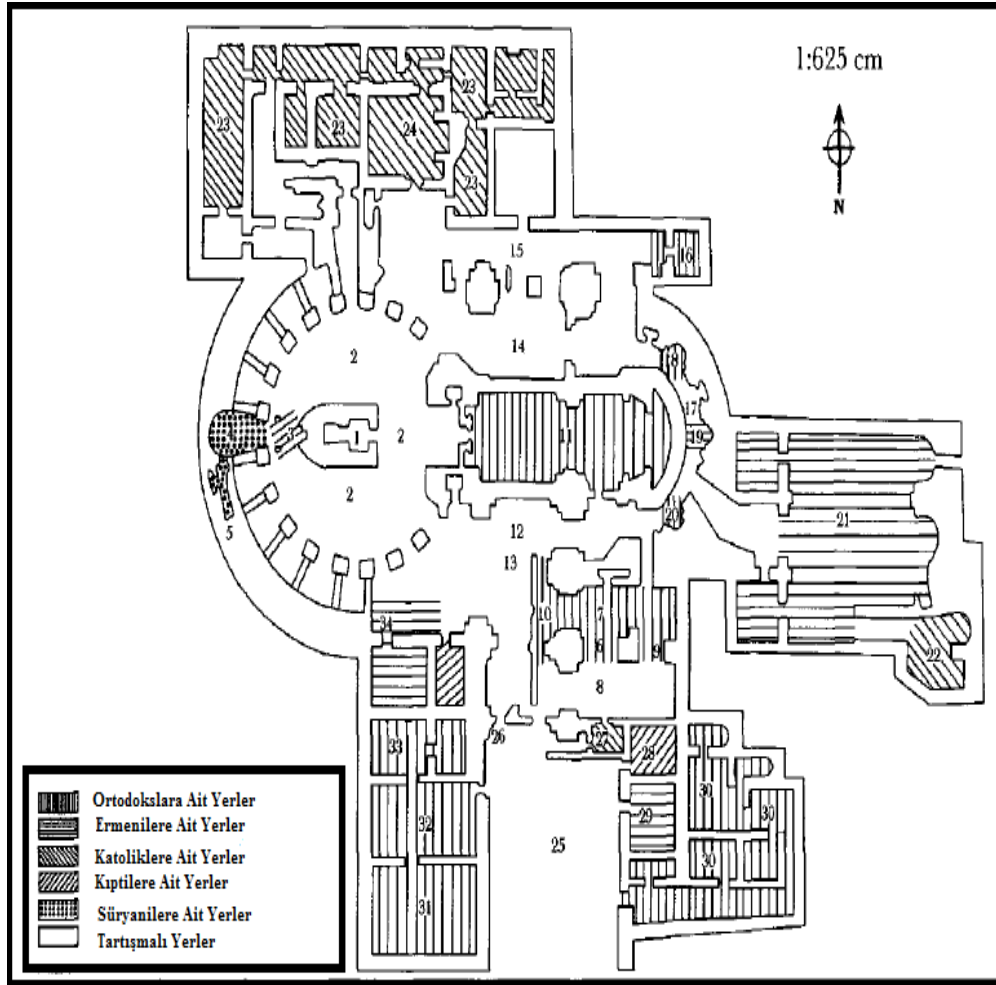
WUEDL Donald W., **The Catholic Way**, New York 2001.

YURDAYDIN Hüseyin Gazi ve DAĞ Mehmet, **Dinler Tarihi**, Ankara 1978.

Ek 1: Kamame Kilisesi'nin Planı

Kaynak: Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*.

Ek 2: Kamame Kilisesi'nde Hıristiyan Cemaatlere Ait Yerler
Kaynak: Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*.